

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9.072.4

А. М. Большакова

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології
Харківська державна академія культури

ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ КОРЕЛЯТИ НЕУЗГОДЖЕНОСТІ УСВІДОМЛЮВАНИХ ТА НЕУСВІДОМЛЮВАНИХ АСПЕКТІВ СТАВЛЕННЯ ДО МАЙБУТНЬОГО В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Досліджено усвідомлювані та неусвідомлювані аспекти ставлення до майбутнього в юнацькому віці. Виявлено їх неузгодженість – для юнацького віку властиві позитивні мало усвідомлювані, емоційні образи майбутнього у поєднанні з його недостатньою усвідомлюваністю. Неузгодження усвідомлюваних та неусвідомлюваних аспектів психологічного майбутнього досліджено у взаємозв'язку з особливостями смисложиттєвих орієнтацій та життєвих цінностей. Показано, що юнакам з узгодженим за усвідомлюваними та неусвідомлюваними складниками образом майбутнього притаманні більший високий рівень осмисленості існування, орієнтація на суттєві життєві цілі та віра у можливість контролю над власним життям; досліджувані із неузгодженим образом майбутнього притаманна більша орієнтація на приємне проведення часу та відпочинок.

Ключові слова: психологічне майбутнє, усвідомлюваний аспект ставлення до майбутнього, неусвідомлюваний аспект ставлення до майбутнього, ціннісно-смислової сфера, юнацький вік.

Постановка проблеми. Сучасний стан теоретичних уявлень в психологічній науці характеризується визнанням пріоритету ціннісно-смилової сфери в розвитку особистості. Індивідуальні цінності та смисли виступають оціночними системами, що безпосередньо пов'язані з потребами, інтересами, самосвідомістю людини та детермінують її поведінку в усіх сферах життєдіяльності.

Наслідками несформованості або деформації ціннісно-смилової сфери є депресивні розлади, порушення соціальної адаптації, затримка особистісного розвитку, наркотична, алкогольна, тютюнова залежності, девіантна і делінквентна поведінка та ін. Отже, оскільки цілісно-смилові утворення є глибинними структурами особистості, що завдають спрямованість життєдіяльності, досить вірогідним є припущення, що вплив характеристик цієї сфери на різні аспекти психологічного буття людини може поширюватися й на детермінацію суб'єктивної картини життєвого шляху, ставлення до минулого, теперішнього та майбутнього.

Значення суб'єктивної картини життєвого шляху як «психічного образу, в якому відбиті соціально зумовлені просторово-часові характеристики <...> минулого, сьогодення й майбутнього» [1, с. 149] або, в іншій термінології, часової перспективи як «здатності індивіда до зв'язування у свідомості та підсвідомості свого особистого минулого, теперішнього, майбутнього» [2, с. 3]

визначається функцією регуляції долі, яку виконує психологічний час людини. При цьому більшість дослідників цієї проблеми погоджується з тим, що хоча минуле та теперішнє теж мають певне значення, важливі вчинки та рішення людини більшою мірою визначаються його психологічним майбутнім, тим образом, що відтворює уявлення про прийдешнє життя, його плани та перспективи [1–7]. Дослідники проголошують, що психологічне майбутнє регулює ієрархію потреб, мотивацію діяльності, смисложиттєві орієнтації [4; 5; 7], детермінує особистісний вибір в ситуації самовизначення [7].

Отже, вивчення психологічного майбутнього стало досить популярною темою вікової психології. Аналіз численних досліджень у цій галузі виявив диференціацію часової перспективи за ознакою статі та віку, її детермінацію низкою особистісних та соціальних факторів, визначив вплив психологічного майбутнього на самовизначення особистості [1–7].

Водночас не всі аспекти цієї важливої теми було висвітлено. Так, досі не проведено повноцінного вивчення особистісних детермінант неузгодження усвідомлюваних та неусвідомлюваних складників образу майбутнього. Зокрема, відсутні дослідження впливу ціннісно-смилової сфери на особливості побудови психологічного майбутнього, що і зумовило актуальність теми цієї роботи.

Мета статті. Метою дослідження, що зумовила формулювання відповідних завдань, було вивчення взаємозв'язку особливостей ціннісно-сислової сфери та проявів усвідомлюваного та неусвідомлюваного ставлення юнаків до майбутнього.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні узяли участь 87 студентів I–II курсів віком від 19 до 22 років.

Психологічне майбутнє вивчалось за допомогою відповідних методик: «Психологічна біографія» (О. Коржова), «Семантичний диференціал часу» (Л. Вассерман та ін.).

Методика «Психологічна автобіографія» призначена для вивчення ситуаційних особливостей життєвого шляху особистості [9]. За її допомогою можна виявити переживання, пов'язані з найважливішими етапами життя людини, отримати перелік суб'єктивно найважливіших подій минулого, теперішнього, майбутнього. «Психологічна автобіографія» дає змогу оцінити суб'єктивну картину життєвого шляху особистості за багатьма якісними та кількісними показниками, але в цьому дослідженні, відповідно до його мети, враховувалася лише продуктивність побудови образу майбутнього (визначається за кількістю очікуваних, запланованих подій – загальною та негативних і позитивних окремо). Розробленість життєвої перспективи в процесі побудови досліджуваними їх «психологічної автобіографії» розглядалася як показники усвідомлюваного аспекту ставлення до майбутнього.

Семантичний диференціал часу (СДЧ) [4] є методичним прийомом, що дає змогу визначити суб'єктивні уявлення про своє минуле, теперішнє та майбутнє. Особливість методики полягає в тому, що вона дає змогу оцінити не усвідомлювані когнітивні моделі життєвих етапів, а емоційне, найчастіше неусвідомлюване ставлення до них. За своєю структурою СДЧ виявляє уявлення людини про своє життя за п'ятьма факторами: активність, емоційне забарвлення, розмір, структура, відчуваємість.

Вивчення *ціннісно-сислової сфери* досліджуваних проводилося за допомогою двох методик: опитувальника смисложиттєвих орієнтацій – СЖО (Д.О. Леонт'єв) та методики «Діагностика реаль-

ної структури ціннісних орієнтацій особистості (ДРСЦО)» (С.С. Бубнова).

Тест СЖО, який є адаптованою версією тесту «Мета в житті» (Purpose-in-Life, Дж. Крамбо та Л. Махолік), був розроблений на основі теорії прагнення до смислу і логотерапії В. Франкла та за своїми процедурними особливостями дає змогу вивчити загальний рівень осмисленості життя і окремі його складники: цілі в житті (субшкала «цілі»), насиченість життя (субшкала «процес»), задоволеність самореалізацією (субшкала «результат»), а також характеристики внутрішнього локусу контролю (субшкали «локус контролю-Я» та «локус контролю-життя») [8].

Методика ДРСЦО дає змогу вивчити ставлення особистості до 11 провідних життєвих цінностей, серед яких здоров'я, любов, спілкування, визнання, матеріальний добробут та ін. [10].

Аналіз та інтерпретація даних, що були отримані в результаті застосування психодіагностичних методик, здійснювалися за допомогою вивчення та інтерпретації статистичних показників індивідуально-психологічних розбіжностей юнаків, що мають узгоджене та неузгоджене за усвідомлюваними та неусвідомлюваними аспектами психологічне майбутнє.

Завданням *першого етапу* аналізу експериментальних даних було вивчення усвідомлюваних та неусвідомлюваних аспектів психологічного майбутнього юнаків та формування на цій основі експериментальних груп для подальшого порівняльного аналізу. Так, було з'ясовано, що більшість досліджуваних має досить позитивне емоційне, малоусвідомлюване ставлення до майбутнього, показники якого перевищують результати, отримані на нормативній виборці досліджуваних віком від 19 до 56 років [4] (див. табл. 1).

Отже, майбутнє сприймається досліджуваними як напружене, активне, щільне, стрімке, мінливе (фактор «активність»); радісне, світле, кольорове, спокійне, яскраве (фактор «емоційне забарвлення»); довготривале, велике, об'ємне, широке, глибоке (фактор «розмір»); зрозуміле, неділиме, безперервне, зворотне, ритмічне (фактор «структура»); реальне, близьке, загальне, відкрите (фактор «відчуваємість»). Тобто досліджувані загалом позитивно оцінюють своє майбутнє,

Таблиця 1

Середні оцінки майбутнього за СДЧ

Оцінки майбутнього (за СДЧ)	Середня оцінка	σ
Загальна оцінка часу	7,211	2,476
Оцінка за факторами:		
Активність	5,117	5,146
Емоційне забарвлення	9,176	4,517
Розмір	8,176	4,074
Структура	7,235	3,568
Відчуваємість	6,322	4,608

воно сприймається як щасливий, активний період, сповнений приємних вражень та подій.

При цьому попарне порівняння характеристик майбутнього за фактором «емоційне забарвлення» (що отримав максимальні оцінки) показало наявність статистично значущих розбіжностей з оцінками за факторами «активність» ($t = 4,554$; $p < 0,001$), «структура» ($t = 2,032$; $p < 0,05$), «відчуваємість» ($t = 3,039$; $p < 0,01$).

Фактор «активність» свідчить про ступінь енергійності в ставленні до часу, «структура» – про наявність розроблених планів на майбутнє, «відчуваємість» – про ступінь реальності сприйняття часу [4].

Отже, дані, наведені в табл. 1, дають змогу дійти висновку, що хоча оцінки майбутнього досліджуваними юнацького віку характеризують їх як мотивованих, активних та позитивно спрямованих на майбутнє, загальне тепле емоційне ставлення до прийдешнього переважає над активністю, мотивованістю, плануванням та реалістичністю сприйняттям.

Усвідомлюваний, когнітивний аспект психологічного минулого вивчався шляхом аналізу продуктивності побудови образів майбутнього (планування подій життя) при побудові «психологічної автобіографії». Показник середньої кількості майбутніх подій у групі досліджуваних виявився незначно нижчим порівняно з нормативними даними [9] ($3,83 \pm 0,62$ та $4,52 \pm 0,41$ відповідно). Отже, юнаків можна охарактеризувати як людей, які не досить серйозно замислюються над своїм майбутнім та займаються розробкою життєвих планів та перспектив.

Для подальшого аналізу отриманих експериментальних даних досліджувані були розподілені на групи за схемою 2×2:

1 група – досліджувані з позитивним ставленням до майбутнього та нормальною і високою продуктивністю образів прийдешніх подій (29 осіб);

2 група – досліджувані з позитивним ставленням до майбутнього та низькою продуктивністю образів прийдешніх подій (44 осіб);

3 група – досліджувані з негативним ставленням до майбутнього та нормальною і високою продуктивністю образів прийдешніх подій (5 осіб);

4 група – досліджувані з негативним ставленням до майбутнього та низькою продуктивністю образів прийдешніх подій (9 осіб);

В 3 та 4 групи потрапила зовсім незначна кількість досліджуваних, що пояснюється домінуванням позитивного ставлення до минулого у юнацькому віці. Результати 1 та 2 групи підлягали подальшій інтерпретації через аналіз статистичної значущості індивідуально-психологічних розбіжностей за методиками СЖО, ДРСЦО та «Якоря кар'єри». При цьому представники 1 групи розглядалися як досліджувані, що мають узгоджені неусвідомлювані та усвідомлювані аспекти ставлення до майбутнього; 2 – як ті, психологічне майбутнє яких є неузгодженим за неусвідомлюваними та усвідомлюваними складниками.

Другий етап інтерпретації даних був присвячений порівняльному аналізу ціннісно-сислової сфери досліджуваних з узгодженим та неузгодженим за усвідомлюваними та неусвідомлюваними складниками психологічним майбутнім.

Порівняння результатів, отриманих за тестом СЖО, виявило наявність деяких статистично значущих розбіжностей смисложиттєвих орієнтацій досліджуваних. Результати наведені в табл. 2.

Дані, наведені в табл. 2, показують наявність статистично значущих розбіжностей між досліджуваними двох груп за загальним рівнем осмисленості життя (методика СЖО). Отже, особам юнацького віку, чиє психологічне майбутнє характеризується узгодженістю усвідомлюваних та неусвідомлюваних складників, більшою мірою притаманні відчуття повноти та насиченості життя, наявність важливих цілей та прагнень, високого рівня самореалізації та інших аспектів, що роблять існування людини більш змістовним.

Значущі розбіжності досліджуваних за оцінками за субшкалою «цілі» методики СЖО (див. табл. 2.) дають змогу дійти висновку, що позитивне неусвідомлюване ставлення до майбутнього, що поєднується з когнітивною розробленістю життєвих перспектив, пов'язане в юнаків із наявністю більш усвідомлюваних суттєвих життєвих завдань, спрямованістю в майбутнє, цілеспрямованістю.

Більш високі показники у досліджуваних першої групи також визначаються за субшкалою «локус

Таблиця 2

Смисложиттєві орієнтації досліджуваних з узгодженим та неузгодженим психологічним майбутнім

Показники тесту СЖО	Середні значення		Значення t-критерію Стюдента
	1 група (узгоджене психологічне майбутнє)	2 група (неузгоджене психологічне майбутнє)	
Загальний рівень	102,25	90,1	1,998*
Цілі	34,87	27,8	2,673**
Процес	25,8	30,12	2,035*
Результат	25,37	22,6	1,774***
Локус контролю-Я	22,25	19,7	1,515***
Локус контролю-життя	30,5	24,6	2,631*

Примітки: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** відсутність статистично значущих розбіжностей.

контролю-життя». Такі результати вказують на той факт, що юнакам з узгодженими усвідомлюваними та неусвідомлюваними складниками образу майбутнього більшою мірою притаманна віра в можливість контролю свого життя, побудови його за власними проектами та уявленнями.

У досліджуваних із неузгодженими усвідомлюваними та неусвідомлюваними складниками психологічного майбутнього на статистично значущому рівні зазначаються більш високі оцінки за субшкалою «процес» методики СЖО (див. табл. 3). Отже, юнаки, які при позитивному ставленні до майбутнього демонструють низьку продуктивність створення когнітивних образів майбутнього, більшою мірою сповідують девіз «сенса життя полягає в тому, щоби жити»; їм притаманне сприйняття свого життя як джерела задоволень, цікавих, емоційно забарвлених подій.

Таким чином, характеристики смисложиттєвих орієнтацій можна розглядати як фактор, що детермінує формування психологічного майбутнього.

Порівняння результатів двох груп досліджуваних за методикою ДРСЦО виявило наявність статистично значущих розбіжностей в їх ставленні до деяких фундаментальних цінностей (результати наведені в табл. 3).

Більш детальний аналіз даних, наведених в табл. 3, дає змогу дійти висновку, що для юнаків, що продукують добре розроблені усвідомлювані образи майбутнього, притаманна більша орієнтація на реалізацію таких життєвих цілей, як пізнання нового, високий соціальний статус, соціальна активність.

Досліджуваним, що мають неузгоджуваний за усвідомлюваними та неусвідомлюваними складниками образ майбутнього, притаманна більша орієнтація на приємне проведення часу та відпочинок.

Отже, статистично значущі розбіжності в оцінках досліджуваних за методикою ДРСЦО дають змогу стверджувати, що особливості життєвих ціннісних орієнтацій можуть розглядатися як фактор узгодженості/неузгодженості усвідомлюваних та неусвідомлюваних аспектів психологічного майбутнього.

Висновки. Результати емпіричного вивчення особливостей побудови психологічного майбутнього показують, що:

1) більшості юнаків притаманне загальне позивне ставлення до прийдешнього. При цьому на рівні малоусвідомлюваних інтуїтивних оцінок загальне тепле емоційне ставлення до прийдешнього переважає над активністю, мотивованістю, плануванням та реалістичністю сприйняття;

2) юнацькому віку притаманна досить низька продуктивність створення усвідомлюваних когнітивних образів майбутнього, що свідчить про недостатню сформованість життєвих планів та перспектив;

3) зіставлення неусвідомлюваних та мало усвідомлюваних аспектів ставлення до майбутнього показує, що в юнацькому віці переважають особи з неузгодженим психологічним майбутнім – високими позитивними неусвідомлюваними оцінками та низьким рівнем усвідомлюваної розробленості життєвих перспектив.

Особливості побудови психологічного майбутнього певним чином пов'язані з характеристиками ціннісно-сислової сфери досліджуваних:

1) розроблені життєві плани та перспективи мають досліджувані, яким притаманні більший загальний рівень осмисленості існування, орієнтація на суттєві життєві цілі та віра у можливість контролю над власним життям;

Таблиця 3

Ставлення до життєвих цінностей (за методикою ДРСЦО) досліджуваних з узгодженим та неузгодженим психологічним майбутнім

Показники методики ДРСЦО	Середні значення		Значення t-критерію Стюдента
	1 група (узгоджене психологічне майбутнє)	2 група (неузгоджене психологічне майбутнє)	
Приємне проведення часу, відпочинок	4,7	5,2	2,315*
Високий матеріальний добробут	5,13	5,22	1,406**
Пошук і насолода прекрасним	4,23	4,31	1,205**
Допомога та милосердя до інших людей	3,2	3,47	1,716**
Любов	4,9	4,87	1,623**
Пізнання нового у світі, природі, людині	4,46	3,92	2,673***
Високий соціальний статус і керування людьми	5,33	4,61	2,229*
Визнання і повага людей та вплив на навколишніх	5,74	5,63	1,309**
Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві	4,84	4,02	3,006***
Спілкування	5,15	5,29	0,918**
Здоров'я	5,67	5,82	1,293**

Примітки: * $p < 0,05$; ** відсутність статистично значущих розбіжностей; *** $p < 0,01$

2) недостатня когнітивна розробленість образу майбутнього пов'язана з більшою орієнтацією на девіз «сєнс життя полягає в тому, щоби жити»; сприйняття свого життя як джерела задоволеня та цікавих подій;

3) як особистісний корелят узгодженості/неузгодженості усвідомлюваних та неусвідомлюваних аспектів психологічного майбутнього можуть розглядатися особливості життєвих ціннісних орієнтацій. Юнакам, що продукують добре розроблені когнітивні образи майбутнього, притаманна більша орієнтація на реалізацію таких життєвих цілей, як пізнання нового, високий соціальний статус, соціальна активність. Досліджуваням, що мають неузгоджуваний за усвідомлюваними та неусвідомлюваними складниками образ майбутнього, притаманна більша орієнтація на приємне проведення часу та відпочинок.

Перспективи подальших досліджень із цієї проблеми мають полягати в уточненні причинно-наслідкових зв'язків між формуванням системи ціннісно-сміслових орієнтацій та побудовою психологічного майбутнього в юнацькому віці.

Література:

1. Кроник А.А. Суб'єктивна картина життєвого пути как предмет психологического исследования. Психология личности и образ жизни: Сборник. Москва: Наука, 1987. С. 149–152.
2. Ковалев В.И. Психологические особенности личностной организации времени жизни: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / АН СССР; Институт психологии. Москва, 1979. 25 с.
3. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. Москва: Мысль, 1991. 299 с.
4. Семантический дифференциал времени как метод психологической диагностики личности при депрессивных расстройствах: Пособие для врачей / Вассерман Л.И. и др.; Санкт-Петербург: СПб НИПНИ им. В.М. Бехтерева, 2005. 27 с.
5. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание личностного самоопределения. Вопросы психологии. 1994. № 3. С. 43–52.
6. Леонтьев Д.А., Шелобанова Е.В. Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего. Вопросы психологии. 2001. № 1. С. 57–66.
7. Яничев П.И. Суб'єктивные модели прошлого, настоящего и будущего в подростковом и юношеском возрасте. Наш проблемный подросток: Учебное пособие. Санкт-Петербург: Водолей, 1999. С. 50–60.
8. Леонтьев Д.А. Тест смысло-жизненных ориентаций (СЖО). Москва: Смысл, 2000. 18 с.
9. Коржова Е.Ю. Методика «Психологическая биография» в психодиагностике жизненных ситуаций: Метод. пособ. Киев: МАУП, 1994. 109 с.
10. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика личности и малых групп: Учеб. пособие. Москва: Изд-во института психотерапии, 2002. 340 с.

Большакова А. Н. Ценностно-смысловые корреляты несогласованности осознаваемых и неосознаваемых аспектов отношения к будущему в юношеском возрасте

Исследованы осознаваемые и неосознаваемые аспекты отношения к будущему в юношеском возрасте. Выявлена их несогласованность – для юношеского возраста характерны позитивные неосознаваемые, эмоциональные образы будущего при его недостаточной осознаваемости. Рассогласование осознаваемых и неосознаваемых аспектов психологического будущего изучено во взаимосвязи с особенностями смысло-жизненных ориентаций и жизненных ценностей. Показано, что для юношей с согласованным по осознаваемыми и неосознаваемыми составляющим образом будущего характерны: высокий уровень осмысленности существования, ориентация на существенные жизненные цели и вера в возможность контроля над собственной жизнью. Испытуемым с несогласованным образом будущего свойственна большая ориентация на приятное времяпровождение и отдых.

Ключевые слова: психологическое будущее, осознаваемый аспект отношения к будущему, неосознаваемый аспект отношения к будущему, ценностно-смысловая сфера, юношеский возраст.

Bolshakova A. M. Correlations between value-sense sphere and inconsistency of realized and unrealized aspects of attitude toward the future in youth age

The realized and unrealized aspects of attitude toward the future in youth age are investigated. Their inconsistency is educed – positive unrealized emotional attitude toward the future are correlated with insufficient realized of the future.

Correlations between inconsistency of the realized and unrealized aspects of the psychological future and sense of life orientations are studied.

It's presented that consistency of the realized and unrealized aspects of the psychological future is correlated with high level of life sense, orientation on substantial life aims, confidence in a life control. Inconsistency of the realized and unrealized aspects of the psychological future is correlated with orientation on a pleasant pastime and rest.

Key words: psychological future, cognitive aspects, realized aspects of attitude toward the future, unrealized aspects of attitude toward the future, sense of life, life values, youth age.